

پیشگیری وضعی از نگاه آموزه‌های اسلام

۵۹

سید محمود میر خلیلی* تهذوق

چکیده

یکی از شیوه‌های پیشگیری از جرم، پیشگیری وضعی است که با تغییر وضعیت فرد یا شرایط محیطی مانند زمان و مکان در صدد است از ارتکاب جرم توسط فرد مصمم به انجام جرم جلوگیری کند. در میان آموزه‌های اسلامی نکات دقیق و فراوانی در این باره وجود دارد. نوشتار حاضر تلاش می‌کند طی سه گفتار عوامل پیش‌گیرانه وضعی ناظر به بزه‌کار و بزه‌دیده و محیط را بررسی نماید.

واژگان کلیدی: پیشگیری وضعی، جرم، حقوق جزا، حقوق اسلامی

مقدمه

پیشگیری از جرم همواره یکی از موضوعات اساسی و مهم در زندگی بشری بوده که در طول تاریخ به شیوه‌های مختلف اعمال گردیده است. در جوامع گذشته غالباً مجازات به عنوان تنها راه‌کار مبارزه علیه جرم و به تعبیر صحیح‌تر مجرم تلقی می‌شد و شدت و قاطعیت در اجرای آن را موجب کاهش بزه‌کاری می‌دانستند، البته در مکاتب الهی شیوه‌های تربیتی علاوه بر مجازات‌ها مورد تأکید بوده است. در اوایل قرن نوزدهم با تغییر نگرش به پدیده مجرمانه در اروپا، عوامل وقوع جرم مورد توجه قرار گرفت و مکاتب جرم‌شناختی و دفاع اجتماعی نظریات مربوط به جرم

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی یزد.

و مجرم را ابراز نمودند.

در سیاست جنایی اسلام سه شیوه مبارزه علیه بزه‌کاری وجود دارد که مکمل یکدیگر هستند. این مراحل سه‌گانه عبارت‌اند از:

أ. مرحله قبل از تصمیم قطعی مجرم به ارتکاب جرم؛

ب. مرحله پس از تصمیم قطعی مجرم به ارتکاب جرم و قبل از تحقق عمل مجرمانه؛

ج. مرحله پس از اجرای فکر مجرمانه و تحقق بزه‌کاری.

در مورد مرحله اول تدبیرهای مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره در جهت خشکاندن ریشه مجرمیت و ایجاد جامعه‌ای سالم به صورتی که تصمیم به ارتکاب جرم در ذهن افراد تحقق نیابد اعمال می‌گردد. رفع فقر، بی‌کاری و ایجاد تعهدات مذهبی، ایجاد فرهنگ صبر در مقابل وسوسه‌های مجرمانه، و ایجاد همبستگی و تعامل اجتماعی جزء این شیوه به حساب می‌آید. در مرحله دوم که فرد تصمیم قاطع به ارتکاب جرم گرفته و شیوه‌های مرحله اول در او مؤثر نیفتاده، راه‌حلی‌هایی به کار گرفته می‌شود تا شخص مصمم به ارتکاب جرم نتواند تصمیم خود را عملی سازد. در این مرحله باید وضعیتی ایجاد شود که تحقق عمل مجرمانه را دشوار و پرخطر یا ناممکن سازد؛ از این رو به این شیوه، پیش‌گیری وضعی گفته می‌شود. در تعریف پیش‌گیری وضعی که جایگاه آن روشن شد می‌توان گفت:

شیوه‌ای از پیش‌گیری است که با تغییر وضعیت فرد در معرض بزه‌کاری و بزه‌دیدگی و یا تغییر شرایط محیطی مانند زمان و مکان در صدد است از ارتکاب جرم توسط فرد مصمم به انجام جرم، جلوگیری کند.

در این روش گاهی فرد در معرض بزه‌دیدگی مدنظر قرار گرفته و با حمایت از او یا آنچه در معرض وقوع جرم است (آماج‌های جرم) از تحقق عمل مجرمانه جلوگیری می‌شود و در مواردی نیز با تغییر شرایط محیطی اعم از مکان، زمان و ...، امکان تحقق جرم سلب یا وقوع آن دشوارتر می‌گردد. بنابراین، مطالب پیش‌گیری وضعی را در سه موضوع و در طی سه گفتار مورد بحث قرار می‌دهیم: پیش‌گیری وضعی و بزه‌کار؛ پیش‌گیری وضعی و بزه‌دیده؛ پیش‌گیری وضعی و محیط ارتکاب جرم.

اما مرحله سوم، یعنی پس از تحقق عمل مجرمانه، نیز در سیاست جنایی اسلام از اهمیت زیادی برخوردار است؛ زیرا از طرفی به دلایل و عوامل وقوع جرم اعم از اجتماعی، فرهنگی،

اقتصادی و حتی ژنتیکی و تأثیر آن‌ها بر وقوع جرم و هم‌چنین محیط و وضعیت فرد در معرض بزه‌کاری و بزه‌دیدگی توجه و تأکید فراوان نموده و از طرف دیگر، انسان را دارای مسئولیت و پاسخ‌گویی اعمال خویش می‌داند. از این‌رو حذف حقوق کیفری از سیاست جنایی اسلام امکان‌پذیر نیست، اما توجهی که اسلام به حاکمیت در جرم‌انگاری، تعیین نوع مجازات‌ها و شیوه اجرای آن‌ها نموده و اختیاراتی که در این‌باره قایل شده است تدوین یک سیاست کیفری سنجیده و منطقی در راستای کاهش پدیده مجرمانه و رفع آثار سوء برخی مجازات‌ها را میسر نموده است، که جای بحث و بررسی فراوان دارد.

۶۱

گفتار اول: بزه‌کار و پیش‌گیری وضعی

تهدیه حقوق

از جمله هدف‌های مهم یک سیاست جنایی کارآمد، از بین بردن فرصت‌های ارتکاب جرم است. گرچه گسترش و توسعه اختیارات حاکمیت در مقابله با فرصت‌های بزه‌کارانه اگر فاقد ضابطه و حدود معینی باشد ممکن است مفسد بزرگی هم‌چون به مخاطره افتادن حقوق و آزادی‌های فردی را در پی داشته باشد، اما امکان در پیش گرفتن راه‌حل‌های قانونی و مناسب در رفع موقعیت‌هایی که مقدمه ارتکاب جرم می‌باشد، وجود دارد و ضابطه‌مند و قانونی شدن مانع از سوء استفاده است.

در مکتب اسلام برخی دانشمندان اقدامات جامعه در مقابل پدیده بزه‌کاری را به دو گروه طبقه‌بندی کرده‌اند: نخست اقداماتی که با هدف پیش‌گیری از جرایم بالقوه صورت می‌گیرد و دیگری واکنش نسبت به اعمال ارتكابی در گذشته که مبنای تصمیم قاضی قرار می‌گیرد. در سیاست جنایی اسلام دفع منکر مانند رفع آن واجب دانسته شده است، زیرا ادله و جوب رفع منکر شامل راه‌کارهای تدافعی در پیش‌گیری از تحقق منکرات و جنایات نیز می‌شود؛ (میرزا فتاح، بی‌تا: ۳۴).

هدف از پیش‌گیری وضعی، ایجاد وضعیتی است که در آن مجرم به رغم تصمیم به ارتکاب عمل مجرمانه، از محقق نمودن قصد خود ناتوان گردد. این نوع پیش‌گیری با سه امر مرتبط است: بزه‌کار، بزه‌دیده و اوضاع و احوال و محیط ارتکاب جرم. بزه‌کار به عنوان محور اصلی جریان وقوع عمل مجرمانه در طول تاریخ هدف مبارزه کیفری علیه پدیده مجرمانه بوده است. در دوره انسانی و دادگستری عمومی همیشه بزه‌کار به عنوان محور شرارت و بزه‌کاری مورد توجه واقع

شده است؛ (کی‌نیا، بی‌تا: ۱۶).

بزه‌کار به عنوان شخصی که تصمیم‌گیرنده است و با وجود همه تدابیر پیش‌گیری اجتماعی و ریشه‌ای می‌تواند تصمیم به ارتکاب جرم بگیرد باید کنترل شود. در تعالیم و دستورات اسلامی علاوه بر تلاش در زمینه فرهنگ‌سازی و قرار دادن انسان‌ها در مسیر هدایت و رستگاری، راه‌کارهای غیرکیفری بازدارنده‌ای در جهت باز داشتن فرد مصمم به ارتکاب بزه در نظر گرفته شده است. گاهی این راه‌کارها به ایجاد محدودیت‌هایی نسبت به افراد نیز منتهی می‌شود، تا حدی که ممکن است فرد در معرض بزه به دلیل وجود قراین و امارات قوی علیه وی مبنی بر ارتکاب جرم توسط او در آینده، بازداشت شود؛ (حر عاملی، ۱۳۹۷ ق: ۱۸۱).

۶۲

تذوق

برای پرهیز از پیامد منفی برخی راه‌کارهای پیش‌گیری وضعی، یعنی محدود شدن حقوق و آزادی‌های فردی، ضروری است میزان خطرناکی مجرم و عوامل آن بررسی شود. میزان خطرناکی مجرم یا ظرفیت جنایی او به عوامل مختلفی بستگی دارد. امروزه اصطلاح مجرم خطرناک به کسانی اطلاق می‌شود که سوابق و خصوصیات روحی و اخلاقی آنان و ارتکاب جرم در گذشته و کیفیت جرم ارتكابی، آنان را در مظان ارتکاب جرم در آینده قرار دهد اعم از آن که قانوناً مسئول باشند یا غیر مسئول؛ (قانون اقدامات تأمینی، مصوب ۱۳۳۹: ماده ۱).

سال اول / تابستان ۱۳۸۳

سوابق مجرم اعم از اجتماعی، جسمی، پزشکی، روان‌پزشکی و به خصوص سوابق کیفری در تعیین نوع نظارت و کنترل مفید و مؤثر است. نظارت و کنترل افراد در معرض بزه به دو روش صورت می‌گیرد: روش اول اقدامات دولتی است که حاکمیت با استفاده از اختیارات قانونی خود به اقداماتی در راستای کنترل بزه‌کاران بالقوه دست می‌زند و روش دوم نظارت و مراقبت مردمی است که در قالب نهادهایی چون امر به معروف و نهی از منکر از آغاز مورد توجه سیاست جنایی اسلام بوده است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «و لولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لفسدت الارض؛ اگر خداوند بعضی از مردم را با بعضی دیگر باز نمی‌داشت فساد زمین را فرا می‌گرفت»؛ (بقره (۲) ۲۵۱).

أ. نظارت و کنترل بزه‌کار

در جامعه اسلامی دولت موظف به حفظ نظم و امنیت جامعه و افراد بوده و از این نظر در مقابل ملت پاسخ‌گو است. ایجاد امنیت و آرامش جامعه تنها با توسل به شیوه‌های کیفری پس از وقوع جرم محقق نمی‌شود، بلکه دولت وظیفه دارد با در پیش گرفتن راه‌کارهایی، قبل از وقوع بزه

در راه از بین بردن شرایط تحقق آن تلاش نماید.

بخشی از این راه‌کارها در جهت کنترل بزه‌کار، به عنوان محور اصلی ارتکاب جرم، است. در عین حال دولت باید به حقوق و آزادی‌های فردی پای‌بند بوده و آن‌ها را رعایت نماید. رعایت چنین حقوقی با اعمال اکثر راه‌کارهای پیش‌گیری منافاتی ندارد. راه‌کارهای محدود کننده نیز باید به صورت ضابطه‌مند و قانونی اجرا شود تا بین حقوق فردی و اجتماعی توازن لازم برقرار گردد.

در مکتب حقوقی اسلام دو موضوع از یکدیگر تفکیک شده است. در زندگی خصوصی و شخصی افراد هر گونه تجسس و اعمال محدودیت ممنوع است. مأمور بازرسی در جرایمی چون زنا، شرب خمر و امثال آن حق ندارد در منازل افراد تجسس نماید. خداوند در قرآن می‌فرماید:

«یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیراً من الظنّ إن بعض الظنّ اثم و لا تجسسوا؛ ای اهل ایمان از بسیاری گمان‌ها دوری کنید که بعضی از آن‌ها گناه و معصیت است و به تجسس در امور یکدیگر نپردازید»؛ (حجرات، (۴۹) ۱۱)

اما برعکس، آن‌جا که پای مصالح اجتماعی در میان باشد نظارت و کنترل بدون هیچ مسامحه‌ای اعمال می‌شود. بازرسی نهانی و نظارت و کنترل دولتی در بسیاری از جرایم مانند ارتشا، اختلاس، باج‌خواهی، اعمال نفوذ ناروا، بازداشت غیرقانونی و مانند آن که معمولاً از طرف کارکنان دولت انجام می‌گیرد مورد تأکید سیاست جنایی اسلام است. علی(ع) پس از آن‌که به فرماندار خود در مورد رعایت همه جوانب امر نسبت به کارکنان اعم از رفاه و غیره سفارش می‌کند، می‌فرماید:

«پس اعمال آنان را مورد بررسی و جست و جو قرار ده و مأموران مخفی را که اهل راست‌گویی و وفاداری هستند به سوی آنان بفرست، زیرا مقید بودن تو به بازرسی و امور سری با ایشان، آنان را به رعایت امانت و نرمی با مردم وادار می‌سازد»؛ (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

۱. حسبه در اسلام

یکی از نهادهای موجود در سیاست جنایی اسلام که کارکرد آن در راستای پیش‌گیری وضعی از بزه‌کاری است حسبه می‌باشد. گرچه برخی عملکرد نهاد حسبه را مشابه عملکرد دادسراها دانسته‌اند اما با بررسی این نهاد روشن می‌شود عمده عملکرد آن نظارت، کنترل و پیش‌گیری است تا برخورد قضایی با متخلفان. ابن خلدون می‌نویسد:

«حسبه ریشه در قرآن و حدیث دارد و در یک سخن وظیفه و شغلی است دینی - اخلاقی که بر پایه فرمان دادن به کار شایسته و بازداشتن از کار ناشایست تکیه دارد؛ (ابن خلدون، بی تا، ج ۱: ۲۲۵).

در سیره پیامبر و امام علی (ع) تعیین مأمور حسبه و در مواردی نظارت و مراقبت شخصی دیده می شود؛ (مکارم شیرازی، ج ۱: ۲۶۹؛ ساکت: ۳۰۱).

دانشمندان اسلامی نیز کارکرد حسبه را جلوگیری از تضییع حق الله و حق الناس از طریق امر به معروف و نهی از منکر عنوان نموده اند (ماوردی، بی تا: ۲۳۲).

در برخی آثار اسلامی از وظایف حسبه در دفع تعرض به حق الناس در قالب نظارت بر سلامت تولیدات و نظارت بر خرید و فروش در بازار، جلوگیری از نیرنگ و تقلب، جلوگیری از احتکار و نظارت بر نرخ ها و کیل ها سخن به میان آمده است (القزوینی، بی تا، ج ۲: ۷۵۱).

با بررسی تاریخی نهاد حسبه در اسلام که به برخی موارد آن اشاره شد روشن می شود که در واقع این نهاد علاوه بر دخالت در برخی امور دادرسی به عنوان نماینده جامعه، متولی اجرای اقدامات پیش گیری وضعی نیز می باشد.

۲. اقدامات تأمینی

اقدامات تأمینی، اقداماتی است که در راستای رفع حالت خطرناک مجرم اعمال می شود. مجرمین خطرناک که با توجه به شرایط روحی و وضعیت اجتماعی و سوابق کیفری شناسایی می شوند دو دسته اند: برخی دارای سوابق مجرمانه و گروهی فاقد چنین سوابقی هستند. در مورد دسته اول که مرتکب جرم شده و طبق فراین و شواهد موجود دوباره نیز چنین خواهند کرد اعمال محدودیت مشکلات کم تری داشته و با عنوان تعزیر نیز می توان اقدامات تأمینی محدود کننده را اعمال نمود تا از وقوع جرم، پیش گیری وضعی به عمل آید.

اما در مورد دسته دوم، برخی فقها چنین نظر داده اند که اعمال اقدامات شدید مثل قتل و ضرب و جرح برای بازداشتن مرتکب از ارتکاب جرم جایز نیست ولی اقدامات خفیف تر مجاز است.

آیت الله خوئی در این باره می گوید:

«إذا لم تكف المراتب المذكورة في ردع الفاعل ففی جواز الانتقال إلى الجرح و القتل و جهان بل قولان

اقواهما العدم»؛ (خویی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۳۵۳).

ایشان با بیان این که اگر شخصی در شرف ارتکاب جرم باشد می توان با اقدامات تأمینی خفیف او را از ارتکاب جرم بازداشت، می فرماید حتی در صورت ارتکاب جرم توسط اشخاص باید آنان را امر به توبه نمود.

شوکانی در مورد افراد دارای سابقه بزه کاری می گوید:

«افرادی که مایل به بزه کاری بوده، در اضرار به شهروندان تلاش کرده و عمل مجرمانه رویه متعارف آنان شده است در حالی که این امر از رفتارشان کاملاً مشخص و آشکار است باید از جامعه به دور داشته شوند، زیرا رها بودن آنان موجب ایذا و رنج مردم است و از طرف دیگر به دلیل عدم استحقاق، امکان اجرای کیفر مرگ نیز در مورد آنان وجود ندارد. بنابراین شایسته است میان این مجرمین و مردم جدایی انداخته شود، زیرا ما به امر به معروف و نهی از منکر مکلف شده ایم که اجرای آن در این جا مگر به وسیله حبس ممکن نیست؛ (شوکانی، بی تا: ۷۶).

سیره عملی امام علی در این باره نیز حکایت از ضرورت اقدامات تأمینی در راستای پیش گیری وضعی دارد. ایشان هنگامی که میان جمع یا قومی، مفسدی را می یافت وی را با هدف دفع آزار و شرارتش حبس می کرد؛ (ابویوسف، بی تا: ۱۶۲).

هم چنین ایشان در سخنی می فرماید:

«بر امام لازم است دانشمندان فاسق، پزشکان جاهل و کرایه کنندگان مفلس را زندانی کند»؛ (شیخ صدوق، بی تا: ۹۰).

۳. نظارت و کنترل مردمی

از ویژگی های سیاست جنایی اسلام مشارکت مردم است. تکلیف همگانی امر به معروف و نهی از منکر در زمینه پیش گیری از وقوع جرایم و ابراز عکس العمل در برابر آن، یکایک شهروندان را در مقابل رفتار یکدیگر مسئول و ناظر قرار داده است. در مکتب فقهی گاهی از امر به معروف و نهی از منکر با عنوان دفاع همگانی یا دفاع اجتماعی در مقابل دفاع فردی یا دفاع مشروع یاد می شود؛ (فیض، ۱۳۷۰: ۳۰۲).

پیامبر اسلام (ص) در مورد اثر پیش گیرانه این نهاد اسلامی می فرماید:

«حتماً امر به معروف و نهی از منکر کنید و گرنه خدای متعال اشخاص بد و نابکار شما را بر افراد شایسته و خوب مسلط می کند، آن گاه خوبان دعا می کنند ولی مستجاب

نمی‌شود»؛ (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۷۶).

البته از روش‌های دیگر کنترل مردمی می‌توان به روش تأکید بر ضرورت پاسخ‌گویی به تظلم و دادخواهی دیگران یا ضرورت گزارش جرایم و ادای شهادت یاد کرد.

بررسی یک شبهه

در مورد این بخش از پیش‌گیری وضعی که ناظر بر بزه‌کار است این شبهه مطرح می‌شود که آیا جامعه و حاکمیت چنین حقی دارد که به منظور پیش‌گیری از جرم، شخصی که تصمیم به ارتکاب جرم دارد ولی هنوز عملی انجام نداده است را محدود کند.

در پاسخ به این شبهه باید گفت آن چه مسلم است این است که صرف تصمیم مجرمانه، قابل برخورد و موجب ایجاد محدودیت برای فرد نیست مگر این‌که این تصمیم در قالب حرکات و اقداماتی به مرحله ظهور برسد. اصولاً تصمیم، یک امر ذهنی و درونی است و تا به مرحله ظهور و بروز نرسد قابل کشف نیست. تصمیمات مجرمانه گاهی در شکل افعال مجرمانه‌ای چون تهدید، تهیه ابزار غیر مجاز ارتکاب جرم و غیره ظهور می‌یابد، گاهی نیز مرتکب نسبت به تحقق تصمیم خود اقدام نموده ولی موفق نشده و در واقع مرتکب شروع به جرم می‌شود. در این گونه موارد و نیز در مواردی که مجرم دارای سابقه مجرمانه است و تصمیم خود مبنی بر تکرار جرم را به مرحله ظهور رسانده، اعمال تدابیر محدود کننده، پس از تقنین و تعیین حدود و ثغور معین و دقیق، منطبق با مبانی و اصول حقوق اسلامی است و هیچ گونه منعی ندارد؛ زیرا اسلام حتی در بخش اعظم سیاست کیفری خود نیز تعیین مجازات متناسب با جرم و گاهی جرم انگاری را به حاکمیت جامعه واگذار نموده و به جز جرایم معدودی که مجازات آن حدود و قصاص یا دیات بوده و سیاست کیفری ویژه‌ای دارد، در سایر موارد، تعزیر را جاری دانسته است.

در موارد مذکور در بالا اگر نگوییم جامعه می‌تواند تحت عنوان تعزیر، اقدامات محدود کننده‌ای در راستای پیش‌گیری وضعی اعمال کند دست کم باید گفت تحت عنوان تتمیم و تکمیل حکم تعزیری یا اقدامات تأمینی می‌تواند به این کار اقدام نماید. نظر به این‌که اصل برائت و اصل قانونی بودن جرم و مجازات مانع از اعمال هر نوع مداخله و تحدید در زندگی افراد خارج از مقررات و قوانین کیفری است بدون ظهور تصمیم مجرمانه افراد حالت خطرناکی آنان قابل کشف نیست و تحدید آزادی آن‌ها مغایر با اصول اساسی حقوق اسلامی است. تنها راه این است که رفتارها و علایم خطرناک بودن شخص و تدابیر محدود کننده در راستای پیش‌گیری وضعی، در

قالب یک اصل قانونی بیان گردد تا افراد بدانند اگر رفتارهایی از ایشان سرزد که مبین خطرناکی است طبق ضوابط، محدودیت در موردشان اعمال خواهد شد.

ب. ایجاد جرایم بازدارنده

برای از بین بردن زمینه ارتکاب جرایم و متوقف کردن مجرم در ابتدای انحراف، برخی اعمال مقدماتی مورد جرم انگاری قرار می‌گیرد. این امر در حقوق موضوعه برخی کشورها مورد توجه واقع شده و اثر قابل توجهی در کاهش جرم داشته است؛ برای مثال، در قانون پلیس بلژیک پیش بینی شده که ترک نمودن یک وسیله نقلیه موتوری بدون انجام احتیاط‌های لازم جهت جلوگیری از سوء استفاده از آن، از جمله تخلفات راهنمایی و رانندگی شناخته شده و جریمه به آن تعلق خواهد گرفت. این گونه جرم انگاری کاهش قابل توجهی در سرقت اتومبیل به دنبال داشته است؛ (صلاحی، بی تا: ۱۶۷).

در سیاست کیفری اسلام به موارد بسیاری از جرم انگاری در راستای پیش گیری وضعی برخورد می‌کنیم که برای نمونه می‌توان به حرمت نگاه به نامحرم و خلوت با او در جهت پیش گیری از جرایم جنسی اشاره نمود؛ (حر عاملی، ۱۳۰۷ ق، ج ۲۰: ۱۹۳).

ج. معرفی مجرمان خطرناک و شیوه‌های آنان

برخی مجرمان حرفه‌ای به لحاظ این که شناخته نمی‌شوند مورد اعتماد واقع شده، مرتکب جرم می‌شوند. در سیاست جنایی اسلام مواردی از این گونه برخورد ملاحظه می‌شود. برای نمونه می‌توان به شهود حرفه‌ای که در اطراف دادگاه‌ها برای افراد شهادت دروغ می‌دهند اشاره نمود. مجازات این افراد به صورت علنی انجام می‌گیرد تا از تکرار جرم بازداشته شوند. در سخنی از امام صادق(ع) آمده است:

«بر شهود کذب حد جاری می‌شود که میزان معینی ندارد و بر عهده امام است و در ملاء عام عبور داده می‌شوند تا شناخته شده مجدداً ادای شهادت نمایند»؛ (حر عاملی، ۱۳۹۷ ق، ج ۲۷: ۳۳۳).

لطمه زدن به شهرت مجرم حرفه‌ای و افشای ماهیت او و اخطار به بزه دیدگان بالقوه می‌تواند فرصت بزه کاری آنان را کاهش دهد.

البته روشن است که این شیوه عمومیت ندارد و فقط نسبت به جرایم خاص و مجرمان بسیار خطرناک اعمال می‌شود و در سایر موارد، چه بسا افشای ماهیت مجرم و زدن بر چسب مجرمیت بر

او، خود موجب تشدید معضل بزه‌کار می‌گردد.

د. گرفتن فرصت از بزه‌کار

در بسیاری موارد می‌توان فرصت و مجال بزه‌کاری را از افراد خطرناک سلب کرد، به صورتی که او را در زمان یا مکان معینی تحت مراقبت قرار داده یا از وضعیت جرم‌زا خارج نمود. برای مثال، کارمند متخلف دولت که مرتکب جرایم مرتبط با شغل خود می‌شود را می‌توان از شغل خود منفصل یا منتقل نمود تا امکان ارتکاب جرم مزبور سلب گردد. زمانی که جامعه فرصت‌ها، اختیارات و امتیازات فراوانی در اختیار فرد قرار می‌دهد باید کنترل و نظارت بیشتری بر اعمال او نموده و در صورت سوء استفاده او از فرصت، ضمن برخورد شدید و مجازات او، آن اختیارات و امتیازات را از وی سلب نماید. علی (ع) در این باره می‌فرماید:

«... فان احد منهم بسط يده الى خيانة اجتمعت بها عليه عندك اخبار عيونك اکتفیت بذلك شاهداً فبسطت علی العقوبة فی بدنه و اخذته بما اصاب من عمله ثم نصبته بمقام المذلة و سمته بالخيانة و قلّدته عار التهمة...»؛ (نهج البلاغه، نامه ۸۳).

ایشان پس از بیان همه راه‌های پیش‌گیری ریشه‌ای و اساسی می‌فرماید: اگر این تدابیر مؤثر واقع نشد و کارمند دست به خیانت زد با خواری و ذلت مورد مجازات قرار گرفته و از شغل خود منفصل می‌گردد.

گفتار دوم: رابطه بزه‌دیده و پیش‌گیری وضعی

شاید بتوان گفت نقش بزه‌دیده به عنوان یکی از مهم‌ترین موضوعات پیش‌گیری بوده و آسیب‌پذیری بزه‌دیده با آماج‌های جرم از عوامل مؤثر در بزه‌کاری است. رابطه بزه‌دیده و بزه‌کاری یکی از عواملی است که امروزه بیش‌تر توجه محققان و دانشمندان را به خود جلب کرده و دانش بزه‌دیده‌شناسی را به وجود آورده است؛ (ویانو، ۱۳۷۶: ۴۳۲).

در سیاست جنایی اسلام نیز توجه به بزه‌دیده در امر پیش‌گیری بسیار مورد تأکید قرار گرفته است، که در این‌جا به مواردی از آن اشاره می‌کنیم:

أ. ایجاد فرهنگ ظلم‌ستیزی و ستم‌ناپذیری در جامعه

بزه‌کاران معمولاً به دنبال آماج‌های قابل دست‌رس‌تر و با مقاومت کم‌تر

هستند. رفتار بزه‌دیدگان در بسیاری از جرایم مانند کلاه‌برداری، ایجاد مزاحمت، ایراد ضرب و جرح و غیره محرک و مشوق بزه‌کار است. در آیات و روایات بسیاری ستم‌پذیری و قبول بزه‌دیدگی در حد بزه‌کاری مورد تبیح و مذمت قرار گرفته است؛ «... لا تظلمون و لا تظلمون»؛ (بقره (۲) ۲۷۹). این فرهنگ ستم‌ستیزی و جرم‌ناپذیری نسبت به دیگران نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در سخنی از امام سجاده (ع) آمده است:

«حق همسایه آن است که در غیاب وی او را حفظ کنی و هنگام حضورش او را محترم بشماری و

هنگام ستم‌دیدن او را یاری کنی»؛ (صدوق، بی‌تا، ج ۲: ۶۲۳).

۶۹

تذوق

پیشگیری وضعی از نگاه آموزه‌های اسلام

اسلام با وجود اصرار بر حفظ سجایای اخلاقی، حفظ آرامش عمومی و رعایت ادب و احترام به دیگران، در مورد بزه‌دیدگی، فریاد زدن و علنی کردن ستم و ظلم ستمکار در جامعه، دیدگاهی متفاوت دارد؛ چنان چه در قرآن کریم آمده است: «لا یحبّ الله الجهر بالسوء، من القول الا من ظلم و کان الله سمیعاً علیماً»؛ (نساء (۴) ۱۴۸).

در تفسیر این آیه گفته شده است: مقصود از «جهر بالسوء» صحبت کردن علیه ظالم و ذکر بدی‌ها و ستم‌های او و نیز پاسخ‌گویی به رفتار نامناسب ستمکار می‌باشد؛ (طبرسی، بی‌تا: ۲۹۸).

ب. تمهیدات قانونی در حمایت از بزه‌دیده

علاوه بر حمایت‌های قضایی لازم از بزه‌دیدگان پس از وقوع جرم که تسریع در تعقیب مجرمان و کاهش آثار زیان‌بار بزه‌کاری را در بر می‌گیرد، حمایت از بزه‌دیدگان بالقوه قبل از وقوع جرم و جلوگیری از تحقق عمل مجرمانه دارای اهمیت بیشتری است که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۱. حمایت از افراد ضعیف

از آن‌جا که بزه‌کاران غالباً به دنبال آماج‌های ضعیف برای ارتکاب جرم هستند، حمایت از این گونه آماج‌ها می‌تواند اثر قابل توجهی در کاهش جرایم علیه آنان داشته باشد. برای مثال، افراد صغیر زمانی که ولی خود را از دست می‌دهند، اموالشان در معرض خطر قرار می‌گیرد. به منظور جلوگیری از هر گونه حیف و میل و سوء استفاده مجرمان از اموال این دسته از افراد می‌فرماید:

«وابتلوا الیتامی حتی اذا بلغوا النکاح فان انستم منهم رشداً فادفعوا الیهم امواهم ... یتیمان را برای گرفتن اموال خود مورد امتحان و آزمایش قرار دهید تا به سن بلوغ برسند. اگر در آن سن رشد آنان را احراز کردید اموالشان را به ایشان بدهید»؛ (نساء (۴): ۶۰).

هم‌چنین قانون‌گذار اسلامی هر گونه سوء استفاده از افراد غیر رشید اعم از صغیر، مجنون یا سفیه را ممنوع دانسته و حتی در صورت وجود سوء نیت، برای آن مجازات نیز در نظر گرفته است؛ (قانون مجازات اسلامی: ماده ۵۹۶).

یکی دیگر از موارد حمایت افراد در معرض بزه، مربوط است به مقررات پیش بینی طلاق برای زنانی که در معرض فشار و آزار همسر خود قرار می‌گیرند. با وجود سخت‌گیری اولیه به منظور ثبات و دوام کانون خانواده، زمانی که محیط خانه برای زن نا امن بوده و خوف ضرر و زیان جسمی یا حیثیتی برای او وجود دارد می‌تواند از حاکم بخواهد شوهر او را مجبور به طلاق نماید یا از جانب او طلاق دهد؛ (عوده، بی‌تا، ج ۱: ۱۵۱).

۲. مجوز دفاع به بزه دیده

زمانی که جامعه نمی‌تواند فرد را در مقابل بزه‌کار حمایت کند، نمی‌تواند او را از حق دفاع نیز محروم نماید. در نظام حقوقی اسلام دفاع حق مسلم فرد مورد تجاوز شناخته شده است. امام صادق(ع) می‌فرماید:

«زمانی که بر سارق مسلح توانایی داشتی، او را از بین ببر و من در خون او با تو شریک هستم»؛ (حر عاملی، ۱۳۹۷ق، ج ۲۹: ۲۲۹).

تعبیر اخیر کنایه از این است که در چنین فرضی هیچ مسئولیت کیفری و حقوقی وجود ندارد. ابواب مختلفی در کتاب‌های فقهی با عنوان «باب جواز قتال قطاع الطريق» یا «باب جواز الدفاع عن النفس و المال» و ... مطرح گردیده که از وجود مباحث مفصل در این مورد حکایت دارد.

ج. آموزش بزه‌دیدگان

یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر در بزه‌کاری و بزه‌دیدگی، عدم آگاهی است. آموزش و ایجاد آگاهی در جامعه ضمن این‌که از راه‌کارهای پیش‌گیری وضعی نسبت به بزه‌دیدگان

می‌باشد، می‌تواند به حل ریشه‌ای معضل بزه‌کاری نیز کمک نماید. مکتب اسلام در بسیاری از موارد بر ارزش و تقدس دانش و آگاهی افراد جامعه و ضرورت آن تأکید نموده است که در این‌جا به یک مورد از آن که مرتبط با بحث پیش‌گیری می‌باشد اشاره می‌کنیم:

امام علی(ع) می‌فرماید: «العلم خیر من المال، العلم یحرسک وانت تحرس المال»؛ (شیخ الاسلامی، بی‌تا، ج ۲: ۹۹۳).

در مسایل مالی آموزش افراد در معرض بزه مورد تأکید زیاد قرار گرفته است؛ چنان که در آیه ۲۸۲ سوره بقره، که به آیه دین معروف است، توصیه‌های لازم در مورد معاملات غیر نقدی به تفصیل بیان گردیده و تدابیر لازم جهت پیش‌گیری از وقوع جرایم مالی آموزش داده شده است. هم‌چنین به نمونه‌ای دیگر مانند ضرورت حجاب می‌توان اشاره نمود که هدف از آن علاوه بر ضرورت‌های دیگر، جلوگیری از بزه‌دیدگی زنان می‌باشد. در قرآن کریم با اشاره به این موضوع، ضرورت آگاهی دادن را به پیامبر(ص) تذکر می‌دهد:

«یا ایها النبی قل لازواجک و بناتک و نساء المؤمنین یدنین علیهنّ من جلابیبهنّ ذلک ادنی أن یعرفن فلا یؤذین»؛ (احزاب (۳۳) ۵۸).

نکته قابل توجه در این آیه این است که می‌فرماید خود را بپوشانند تا شناخته شوند و مورد آزار و اذیت قرار نگیرند. این امر حکایت از آن دارد که زنان محجبه و عقیف کم‌تر مورد تهاجم بزه‌کاران هستند.

د. ترویج فرهنگ صبر و حلم

بخشی از بزه‌کاران تحت تأثیر عوامل بیرونی بوده و با تصمیم آنی دست به ارتکاب جرم می‌زنند؛ بنابراین تحریک بزه‌دیده یکی از عوامل مهم بزه‌کاری آنان است. خویش‌تن داری و تحمل غالباً موجب رفع معضل بزه‌کاری علیه افراد صبور خواهد بود. پیامبر اسلام(ص) در بیانی زیبا می‌فرماید:

«کسی که چهار خصلت داشته باشد خیر دنیا و آخرت به او داده شده است. یکی از آن خصلت‌ها بردباری است تا به وسیله آن جهل جاهل را دفع کند» النوری الطبرسی، ۱۴۰۸ق: ۱۷۰).

برخورد همراه با صبر و حلم به خصوص در مقابل ابلهان و بی‌خردان باید به صورت یک

فرهنگ در جامعه حاکم باشد تا موجب پیش‌گیری وضعی از بزه‌کاری گردد. آن حضرت در جای دیگری می‌فرماید:

«کسانی که بیش‌تر از همه لازم است در مقابل آنان با حلم و بردباری رفتار شود سفیهان و بی‌خردان هستند که لازم است از بی‌خردی و سفاقت ایشان چشم‌پوشی شود».

گفتار سوم: رابطه محیط و بزه‌کاری

علاوه بر بزه‌کار و بزه‌دیده به عنوان دو عنصر ایفا‌کننده نقش در فرایند پیدایش عمل مجرمانه، برخی شرایط و اوضاع و احوال موجب تشدید بروز بزه بوده و تغییر آن‌ها در کاهش بزه‌کاری مؤثر می‌باشد. این بخش از پیش‌گیری وضعی با عناصری چون زمان، مکان، آماج‌ها و روش حفاظت، اسباب و ادوات جرم‌سر و کار دارد، گرچه همه این امور بی‌ارتباط با شخص بزه‌کار و بزه‌دیده نمی‌باشد. تغییر وضعیت قبل از بزه‌کاری همیشه موجب عدم تحقق عمل مجرمانه نمی‌شود، اما گاهی با افزایش هزینه ارتکاب جرم یا خطر دستگیری، مانع از تحقق یافتن قصد مجرمانه می‌شود. برخی اقدامات پیش‌گیرانه از جمله این شیوه محسوب می‌شود که به مواردی از آن اشاره می‌کنیم:

أ. از بین بردن اسباب و آلات جرم

ارتکاب برخی جرایم نیازمند ابزار و اسباب خاصی است؛ برای مثال؛ راه‌زنی و سرقت‌های مسلحانه معمولاً با سلاح گرم انجام می‌شود. در کشورهای که سلاح گرم بدون محدودیت در اختیار مردم است آمار قتل و به‌طور کلی جرایم علیه تمامیت جسمی افراد بالاتر است. فقها در کتاب‌های خود، داشتن، ساختن، خرید و فروش و هر نوع مشارکت در ساخت یا تهیه آلات برخی جرایم را ممنوع و حرام دانسته و از بین بردن آن‌ها را مستلزم هیچ مسئولیت حقوقی یا کیفری ندانسته‌اند. این آلات شامل آلات قمار، بت، ابزار لهو و بیهوده، صلیب و غیره می‌باشد؛ (علامه حلی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۹؛ محقق سبزواری، بی‌تا: ۸۵ و شیخ طوسی، بی‌تا: ۳۹۳).

توجه بیش از حد فقه اسلامی به موضوع پیش‌گیری از توزیع و نشر آلات مجرمانه و از بین بردن زمینه‌های ارتکاب جرم، به دلیل توجه به ضرورت مبارزه با علت به جای مبارزه با معلول است. در جامعه‌ای که ابزار و اسباب جرم به راحتی در اختیار مجرم قرار می‌گیرد ارتکاب جرم نیز

امری آسان است و برعکس، اگر مجرم برای فراهم کردن زمینه ارتکاب جرم راهی دشوار در پیش داشته باشد احتمال ارتکاب جرم کم تر است.

ب. کنترل مکان ارتکاب جرم

مکان یکی از شرایط تحقق عمل مجرمانه است. هر جرم الزاماً در مکانی ارتکاب می‌یابد و آمار نشان می‌دهد ارتکاب جرم در برخی مکان‌ها بیش تر است و با کنترل مکان می‌توان عمل مجرمانه را به کنترل در آورد. برای مثال، امام علی (ع) مکان‌های گرد هم نشینی و وقت‌گذرانی در بازار را به عنوان یکی از زمینه‌های انحراف و معصیت بر شمرده است:

«ایک و مقاعد الاسواق فإیثها معارض الفتن و محاضر الشیطان».

۷۳

تذوق

این اظهارها به دنبال هدف از بین بردن زمینه‌های ارتکاب جرم و تحقق پیش‌گیری وضعی است. در برخی از این سخنان قرار گرفتن در محیط‌هایی که زمینه ارتکاب جرم در آن‌ها فراهم است به کلی مورد نهی قرار گرفته است مگر آن‌که حضور شخص از ارتکاب جرم توسط دیگران پیش‌گیری نماید. امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید:

«سزاوار نیست انسان با ایمان در جلسه‌ای حاضر شود که در آن گناه و معصیت خداوند وجود دارد در حالی که قدرت بر تغییر آن ندارد»؛ (کلینی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۴).

پیشگیری وضعی از نگاه آموزه‌های اسلام

ج. محافظت از آماج‌های جرم

در دسترس بودن آماج‌های جرم یکی از عواملی است که علاوه بر تحریک مجرم به ارتکاب بزه و ایجاد انگیزه مجرمانه، موجب می‌شود مجرمان بدون هیچ مانعی نیت بزه‌کارانه خود را درباره هدف مورد نظر عملی سازند. برای مثال، در راستای جلوگیری از جرم سرقت، افراد جامعه موظف‌اند اموال خود را در حرز و مکان متناسب با آن مال حفظ نمایند. در صورتی که این وظیفه توسط مالک انجام نشود قانون‌گذار ضمانت اجرا و نیز مجازات جرم را متفاوت دانسته است؛ زیرا عدم رعایت شرط حرز در واقع نوعی تقصیر را برای مالک در تحقق عمل سرقت به همراه دارد.

امروزه محافظت از آماج‌ها در قالب قرار دادن مال در محل مناسب، نصب دزدگیر، قراردادن نگهبان در محل‌های حساس و ضروری یا علامت‌گذاری اموال و اجناس و امثال آن‌ها محقق

می‌شود.

امام صادق(ع) ضمن منع فرزند خود از سپردن اموال به شراب‌خوار، می‌فرماید:
«فرزندم به شراب خمر اعتماد نکن که خداوند می‌فرماید اموالتان را به سفیهان ندهید و کدام سفیه،
کودن‌تر از شراب خمر است!» (همان).
ایشان در این باره سخنی از پیامبر اکرم(ع) نقل می‌کند که فرمود:
«کسی که به شراب خمر اعتماد کند بعد از آن‌که به این امر واقف است (پس از تلف شدن مالش)
هیچ ضمانت و اجر و پشتمانه‌ای از طرف خداوند برای او وجود ندارد».

۷۴

تذوق

سال اول / تابستان ۱۳۸۳

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، بنگاه نشر و ترجمه کتاب، ج ۱.
۴. ابو یوسف، الخراج.
۵. تمیمی آمدی، غررالحکم و درالکلم، شرح خوانساری، ج ۲.
۶. حرّعاملی، محمد بن الحسن، وسایل الشیعه، بیروت مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، تهران، ۱۳۹۷ق، ج ۱۸، ۲۰، ۲۷ و ۲۹.
۷. خوبی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، مدینه العلم، قم، ۱۴۱۰ ق، ج ۱.
۸. ساکت، محمدحسین، نهاد دادرسی در اسلام، انتشارات آستان قدس رضوی.
۹. شوکانی، محمدبن علی بن محمد، نیل الاوطار من احادیث سید الاخیار، بیروت، دار احیاء الکتب العربیه، بی تا.
۱۰. شیخ الاسلامی، سید حسین، گفتار امیرالمومنین علی(ع)، قم، انتشارات انصاریان، ج ۲.
۱۱. شیخ صدوق، محمد بن بابویه، روضه المتقین، ج ۶.
۱۲. شیخ صدوق، محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی، خصال، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۱.
۱۳. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بابویه قمی، من لایحضره الفقیه، بیروت، دار صعب، ج ۲.
۱۴. صلاحی: ۱۶۷.
۱۵. صلاحی، جاوید، بزه کاری اطفال و نوجوانان، تهران، انتشارات گوتنبرگ.
۱۶. طبرسی، امین الدین ابوعلی، تفسیر جوامع الجامع، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. طوسی، محمد بن حسن بن علی (شیخ طوسی)، النهایه، بیروت، دارالاندلس، بی تا.
۱۸. عبدالقادر عوده، التشریح الجنایی، ترجمه اکبر غفوری، ج ۱.
۱۹. علامه حلی، تذکره الفقهاء، ج ۲.

۲۰. فیض، علیرضا، مقارنه و تطبیق در حقوق جزای عمومی اسلام، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاداسلامی، ۱۳۷۰.
۲۱. قانون اقدامات تأمینی، مصوب ۱۳۳۹.
۲۲. قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۷۰.
۲۳. قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۷۵/۳/۶.
۲۴. القزوی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، بیروت، ج ۲.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ ج ۲.
۲۶. کی‌نیا، مهدی، مبانی جرم‌شناسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۲۷. ماوردی، ابوالحسن، احکام السطانیه والولایات الدینیة، مصر، محمودیه تجاریه.
۲۸. محقق سبزواری، محمد باقر، کفایة الاحکام، اصفهان، مدرسه صدر مهدوی، چاپ سنگی.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱.
۳۰. میرزا فتاح، هدایة الطالب الی اسرار المکاسب، قم، دارالکتاب.
۳۱. النوری الطبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، چاپ دوم، ۱۴۰۸.
۳۲. ویانو، میلیانو، بزه دیده‌شناسی، ترجمه نسرین مهرا، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۲۰ - ۱۹، (بهار تا پاییز ۱۳۷۶).